

- ⁸⁵ Там же. – Д.149. – Л.126.
⁸⁶ Там же. – Д.294. – Л.56–58.
⁸⁷ Там же. – Л.1.
⁸⁸ Там же. – Л.25.
⁸⁹ Там же. – Л.57–58.
⁹⁰ Там же. – Д.295. – Л.76.
⁹¹ Там же. – Д.294. – Л.141.
⁹² Там же. – Л.228.
⁹³ Там же. – Л.109–110.
⁹⁴ Там же. – Д.295. – Л.19.
⁹⁵ Там же. – Л.103.
⁹⁶ Там же. – Л.63–66.
⁹⁷ Там же. – Л.72–74.

The article deals with the analysis of the events connected with the mysterious plan of the Soviet government to transform the Patriarchate of Moscow into the center of ecumenical orthodoxy and to use it in the foreign policy in the final stage of World War II and the post-war period to increase the ideological influence on the territory under its control.

В.О.Крупина*

ВЛАДА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ОЦІНЦІ ГРОМАДЯН (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – ПОЧАТОК 1950-х рр.)

Стаття присвячена оцінці населенням діяльності повоєнної влади радянської України. Зазначається, що існувало як позитивне, так і негативне ставлення до владних дій. Незважаючи на складне матеріально-побутове становище, політична оцінка влади була високою.

Переможне закінчення Другої світової війни підняло авторитет радянської форми правління, представників центральної і місцевої влади. Неймовірно зросла популярність Й.Сталіна, адже перемога неодмінно пов'язувалась з його іменем. Громадяни з оптимізмом дивились у майбутнє, оскільки найскладніші випробування, як здавалося багатьом, були позаду. Перемога у війні підтверджувала тезу про «прогресивність соціалістичного ладу» і його перевагу над капіталізмом. Тобто реформи політичного устрою були недоцільні, система продовжувала функціонувати на тих самих засадах.

Частина країни перебувала в руїні й потрібна була злагоджена, копітка праця з відбудови народногосподарського комплексу. Громадяни небезпідставно сподівалися на всебічну допомогу влади, адже сформований у роки війни духовний моноліт «влада – народ» наперед визначав віру у самовіддачу всіх без винятку. В амбівалентній суспільній свідомості гору брали позитивні тенденції.

Існували латентні сподівання на якісно нове ставлення представників влади до своїх співвітчизників. Водночас ані центральна, ані республіканська влада не змінювали пріоритетів у розбудові держави – першочерговий розвиток виробництва групи «А» і залишковий принцип підтримки групи «Б». Спекуюючи на народному ентузіазмі, компартійно-радянському керівництву певний час удавалося тримати високі темпи відбудови, проте непродумана внутрішня політика вповільнила цей процес. У міру віддалення від війни трудовий героїзм видихався.

* Крупина Віктор Олександрович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

Історіографія даної проблеми обмежується вузьким колом праць. Слід погодитися з думкою російської дослідниці Є.Зубкової, що «донедавна існувала стійка історіографічна традиція, яка віддавала пріоритет історико-політологічним дослідженням. У цих працях радянська історія була представлена головним чином як результат ізольованих дій “верхів”, тоді, як умонастрої та особливості сприйняття пересічних громадян залишались в основному надбанням щоденникових спостережень, дорожніх нотаток і мемуарів»¹. Сучасні дослідники переглядають усталені стереотипи про беззастережну підтримку влади громадянами. Спробуємо у загальному вигляді розглянути оцінку населенням України діяльності державної та партійної влади й окремих її представників у період пізнього сталінізму.

Одним із перших масштабних кроків державної влади у СРСР стало проведення виборів до законодавчих органів. Проведені на початку 1946 р., на початку і наприкінці 1947 р. виборчі кампанії до Верховних Рад та органів місцевого самоврядування були логічними з огляду на їх показово-пропагандистський ефект – у повоєнній Європі вони стали першими. Однак вибори були зайвими з огляду на їх справжній зміст – безальтернативні та псевдodemократичні.

Вибори дозволяли громадянину ототожнити себе із владою, відчувати свій реальний вплив на керівництво країни. Включення людей у безпосереднє життя країни, «дотик до влади», відчуття належності до цієї сакральної сфери, а також тісні контакти із чиновниками, причетність до прийняття рішень суттєво змінювали ставлення людини до влади, її поведінку і висловлювання. «У нас влада обирається безпосередньо нами, ми нашим колективом можемо висунути в кандидати до Верховної Ради випробуваного товариша, який показав себе в боях і праці, відданого нашій Батьківщині», – гордилася робітниця Чернігівського цегельного заводу Є.Шуба².

Ажіотаж, заполітизованість і залишки повоєнного емоційного піднесення населення, надії на поліпшення життя викликали невідомі почуття захоплення заходами радянської влади. Останній вдалося створити відчуття єдності керівництва держави з народом, урочистого піднесення. «Багато радісних подій було в моєму житті, але день 9 лютого я ніколи не забуду, – говорив стахановець заводу «Трансигнал» Свешніков. – Я йшов на вибори зі своїми друзями, товаришами по роботі як на велике свято»³.

Як свідчили доповідні записки про політичний настрій населення республіки, мешканці України з активністю включились у виборчий процес. Задовго до дня виборів проводилися галасливі агітаційні кампанії, у ході яких агітатори та довірені особи кандидатів роз’яснювали виборче законодавство, звеличували радянський устрій, підкреслюючи його прогресивність, знайомили виборців із біографіями кандидатів, усіляко таврували «недемократичність» виборів у «капіталістичних країнах». Як доповідав 29 листопада 1945 р. нарком державної безпеки УРСР С.Савченко першому секретареві ЦК КП(б)У М.Хрущову, «переважна більшість міст і сіл України вибори до Верховної Ради СРСР зустрічають із великим патріотичним підйомом»⁴. Політичний порив мас виливався у висловлення безмежної довіри кандидатам у депутати, серед яких були керівники радянської держави, відомі полководці, громадські діячі.

Важливе значення мало проведення перших повоєнних виборів на початку 1946 р., не відкладаючи їх на пізніший термін. «Зараз на Заході навмисно затягують вибори, наш же уряд навпаки, цілком чітко і ясно оголосив про вибори, вони відбудуться в точно визначений термін і безумовно, будуть найдемократичнішими», – заявляв інженер Харківського заводу №75 Комаровський⁵. Проведення виборів сприймалося як свідчення єдності влади і народу, відданість ідеї демократії. Природною відповіддю трудівників було взяття підвищених зобов’язань по виробітку трудоднів та перевиконання планів.

Поряд із традиційно схвальними відгуками та активністю траплялася і реалістична оцінка або критичне ставлення до голосування. Як це не дивно, громадяни старшого покоління порівнювали виборчий процес із дореволюційними аналогами і порівняння було не на користь радянської влади. Усе ж населення досить відповідально поставилося до виборів, проявивши високу активність. Показник явки 99% і майже така ж підтримка «блоку комуністів і позапартійних», навіть попри обов'язкові у таких випадках приписки, вражали.

Зростання у роки війни політичної свідомості, що певний час по війні давалося взнаки, призводило до нечуваних для влади випадків. Так, на передвиборчих зібраннях із висунення кандидатів до місцевих рад депутатів трудящих траплялися відхилення рекомендованої владою особи – тут вибір гідних був обмеженим, а кандидати краще знайомі виборцям. Зокрема, у Сватівському районі Ворошиловградської області пропонується компартією кандидатура Н.Цимбалової при обговоренні була відхилена під приводом колаборації у роки війни⁶. Два випадки відхилення «рекомендованих» кандидатур були у Новопсковському районі тієї ж області. У Київській області було забалотовано 18 пропонованих владою кандидатів. Частково у цьому винні були вони самі. Зокрема, киянин Сушенко отримав відмову за прогули без поважних причин, а Ф.Возний з'явився на зібрання у нетверезому стані (Білоцерківський район)⁷. У Запорізькій області у 10 районах відхилено 16 «рекомендованих» кандидатур із причин «політичної недовіри» до їх ділових рис. Втрата у роки війни освічених та досвідчених управлінців призвела до заповнення відповідальних посад людьми без належних здібностей та з низькою моральною планкою. Вибору не було – параліч управління або кадровий підбір на основі реалій. Окрім причин суб'єктивного характеру (поява на зібранні у нетверезому стані, обвинувачення у колабораціонізмі тощо), ці факти свідчать про високу вимогливість до представників влади, віру у важливу місію народних обранців.

Подолання повоєнної руїни й відновлення народного господарства вимагали самовідданої праці громадян, які активно включилися у відбудовчий процес. Факти свідчать, що норми виробітку перевиконувалися на 100 і більше відсотків. Водночас масштаби руйнувань не дозволяли сподіватися на швидкий позитивний ефект – потрібен був час і чіткий людиноцентристський план відродження економіки, реанімації соціальної сфери. Однак керівництво країни керувалося не лише інтересами людини-трудівника, яка на своїх плечах винесла перемогу.

Після війни завдання компартійно-радянського керівництва полягали у збереженні радянської сфери впливу у Центрально-Східній Європі, позиції активно-го протистояння зовнішній політиці капіталістичних країн у міру розгортання «холодної війни» та, власне, втриманні контролю над радянським суспільством. Тобто, місцеве керівництво було об'єктивно не у змозі забезпечити відбудову господарського комплексу, якщо основна увага центральної влади не спрямовувалася на втілення ідеї людиноцентризму. Чиновники на місцях були практично безсилі на голому ентузіазмі забезпечити швидку відбудову.

Складалася патова ситуація – трудівники працюють із самовіддачею, але позитивних якісних змін майже не бачать, хоча центральна влада впевнено про них говорить. Оскільки ж марксистсько-ленінський проект побудови соціалізму апріорі не міг бути підданий сумнівам (ба більше – він підтвердив свою життєздатність під час війни), «непогрішिमими» були також Й.Сталін та інші високопосадовці, то винуватцем пробуксовування відбудови ставав той чи інший місцевий керівник. Виходило, що він або приховував справжній стан справ на місцях від керівництва, або невміло керував областю, районом, містом, селом, підприємством тощо. У повоєнній Україні був поширений політичний міф про необізнаність вищого керівництва країни/республіки з реальним становищем у провінції.

Населення щиро вірило в непоінформованість вищого державного і партійного керівництва. Повідомляючи голову Ради міністрів УРСР М.Хрущова про насильство при організації колгоспів у гірських районах Дрогобиччини, селяни наївно цікавилися: «Чи все і так діється за Вашим приказом і Вашою згодою, чи може Вас представники району обманюють?»⁸. Такий собі Мельников 20 грудня 1946 р. писав у приймальню Ради Міністрів СРСР: «Доводжу до вашого відома, що у Чернігівській області Української РСР дуже важкі обставини, зважаючи на те, що кліматичні умови були дуже погані – посуха». Змальовуючи критичний стан господарства і трагедію виживання, він чітко підсумовував: «А [я] знаю, що вам цього невідомо»⁹. «Чи знає товариш Сталін про продовольчі ускладнення наших колгоспників?», – запитували агітаторів і лекторів мешканці Кіровоградщини у ході зимової виборчої кампанії 1947 р.¹⁰ Інженер-електрик Д.Скрипник, що прибув працювати на Калуський калійний комбінат Львівської області, був вражений катастрофічним станом речей і «бездіяльністю» місцевого керівництва. У листі до керівника Комітету партійного контролю при ЦК ВКП(б) М.Шкірятова він висловлював здогад: «Ураховуючи прикордонне розташування нашої області, можна лише припустити, що Москві нічого не відомо про реальну [sic!] обстановку на місцях, бо у протилежному випадку мали б прийняти рішучі кроки і “хірургічне” втручання, щоб завчасно підготовленим, продуманим, раптовим і сильним ударом розгромити остаточно це націоналістичне підпілля»¹¹. Для контролю за діями начальства колгоспник с. Колесники Ніжинського району Чернігівської області А.Давиденко пропонував Й.Сталіну запровадити посаду таємного вповноваженого: «Потрібен із вашого середовища чоловік, який би перевіряв таємно колгоспні справи і повідомляв Вас»¹². Можна продовжувати наводити приклади подібної невіри щодо обізнаності влади, проте наведених фактів достатньо, аби говорити про їх поширення. Відкриття раніше засекречених документів засвідчує, що державне і партійне керівництво СРСР та УРСР було обізнане з реальною ситуацією на місцях¹³.

Міф про «доброго царя і лихих бояр» пронизував республіку географічно і соціально. Сумніви щодо обізнаності Й.Сталіна з тим, що відбувається, висловлювали й високоосвічені люди. «Дорого б я дав, коли б довідатись: чи знає Сталін, що на Україні вищі школи давно вже переведені на руську мову, що таким чином українська середня школа мусить також зникнути як непотрібна, безперспективна, і що се взагалі нічого спільного з ленінською національною політикою не має», – писав 5 січня 1947 р. у своєму щоденнику О.Довженко, перебуваючи у Москві¹⁴. Невпевненість у належній обізнаності вождя висловлював у квітні 1948 р. завідувач Львівським відділом Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії АН УРСР академік В.Щурат, обурюючись перенесенням Львівського відділення АН УРСР зі Львова до Києва¹⁵. Місцеві можновладці ставали головними винуватцями незадовільного становища, які нібито гальмували повоєнну відбудову.

Аналіз листів і заяв трудящих, що надходили у ЦК КП(б)У, свідчить про значну кількість скарг, анонімок, доносів тощо на дії керівників, секретарів парторганізацій, директорів установ, підприємств, фабрик, заводів та ін. Представники влади власною поведінкою спричиняли критику на свою адресу, причому деякі проступки виправдати не можна. Так, у червні 1946 р. в анонімному листі його невідомий автор інформував першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова про бюрократію і пияцтво у Стрийському райкомі партії Львівської області. Низький моральний рівень сільських керівників викривав мешканець с.Серафінці Вороновицького району Вінницької області, інвалід війни Ремлюга, який у жовтні 1946 р. стверджував, що «працювати в колгоспі немає ніякого сенсу тому, що там доводиться працювати на злодіїв і п'яниць»¹⁶. Колишній начальник Близнюківського районного відділу міліції (Харківська обл.) Работ звинувачував секретаря райкому партії Г.Турбая в «антипартійності», утисках

критики, підлабузництва тощо. «Ми не знаємо голів [колгоспів], які б не були п'яницями та злодіями», – писали в липні 1949 р. жителі Білогірського району Кам'янець-Подільської області першому заступникові Ради міністрів СРСР Л.Берії. У скарзі на ім'я голови Президії Верховної Ради СРСР М.Шверника свавільний метод керівництва, безпідставні звільнення, спекуляція і розбазарювання майна МТС закидалися директорів Лохвицької машинно-тракторної станції Полтавської області Ольшанському. Викликані здебільшого суб'єктивними причинами, ці аморальні вчинки та проступки, однак, накладали негативний відбиток на позитивний імідж виконавчої влади та комуністичної партії. Скарги з проханням розібратися, навести порядок і покарати винних писалися на чиновників різних рангів та сфер діяльності, випромінюючи щирі сподівання на позитивні наслідки від звернення.

На основі таких скарг і звернень громадян можна частково скласти оцінку діяльності влади. Дотримуючись вимоги Й.Сталіна «Чуйність до запитів мас, ще раз чуйність і ще раз чуйність», партійні та державні органи приділяли значну увагу зверненням громадян. Як свідчить ревізія фінансово-господарської діяльності, обліку, звітності і грошових документів в Управлінні справами ЦК КП(б)У, розгляду ним листів і скарг, у 1946 р. у секретаріат ЦК КП(б)У надійшло 49 129 листів і заяв (у т.ч. 47 931 від населення і 1198 з ЦК ВКП(б) та інших організацій), що майже у 1,5 рази більше, аніж у попередньому році. Прикметно, що майже дворазове збільшення надходжень листів (до 4–5 тис. щомісяця) припадало на другу половину 1946 р., тобто напередодні голоду, коли посилилися заходи з викачування хліба з селян. Найчастіше зверталися члени сімей військовослужбовців та інваліди війни. Одноосібним «носієм справедливості» в Україні вважався М.Хрущов – йому адресувалося 73% усіх звернень.

Аналіз змісту свідчить про домінування листів із викладом проблем матеріально-побутового характеру, їх збільшення у 1946 р. майже на 50%. Так, кількість прохань надати житлову площу зросла до 8764 (на 60%), до 8538 (на 80%) збільшилася кількість прохачів матеріальної допомоги. Майже у 4 рази частіше (3675 звернень) люди просили посприяти у працевлаштуванні. На 90% зросла кількість листів «компрометуючого характеру» на тих чи інших осіб, проте у загальному вимірі – 2992 – вони становили лише 6%.

Як свідчить практика, близько половини таких звернень розглядалось у ЦК КП(б)У, решта переправлялись в обласні та районні радянські й господарські установи. Таким чином, одразу досягалося дві мети: по-перше, відповідальність за їх розгляд покладалась на місцеву владу; по-друге, так місцевим владомощам де-факто дозволялось провчити деяких скаржників і відбити в них звичку шукати справедливості. Як заявляв у грудні 1946 р. колгоспник Верхньо-Тепловського району Ворошиловградської області К.Петров: «[...] Можна було б поскаржитись у Київ чи Москву, але наша скарга не дійде до вищих органів, а потім не знайдеш собі місця, місцеве начальство зживе зі світу»¹⁷. «Ти думав, що тов. Хрущов приїде розбирати твою заяву. Куди б ти не писав, до нас пришлють і ми будемо розбирати», – запевняв перший секретар Тарутинського райкому КП(б)У Ізмаїльської області Козлов свого підлеглого, завідувача відділу пропаганди й агітації Ю.Ніщету, який написав 6 скарг на керівника¹⁸. Центральна влада залишалась арбітром у суперечках місцевих чиновників і населення.

У регіональному вимірі скарги також торкалися переважно матеріально-побутової сфери, де становище було скрутним. Так, у 1948 р. до Чернігівського обкому КП(б)У надійшло 3468 скарг і заяв. Станом на 10 січня 1949 р. було розглянуто 94%. Найбільше невирішених скарг (36) перебували на обліку у сільськогосподарському відділі обкому¹⁹. Ще більше невирішених питань було зафіксовано в підсумковому акті ревізії Ворошиловградського обкому КП(б)У. Із 1253 скарг і листів, що надійшли у 1-му кварталі 1952 р., на 1 квітня невирішеними залиша-

лось 18%. Недосконала статистика не дає повного уявлення про тематичне наповнення цих звернень, проте наявні дані вказують на домінування звернень у відділи важкої промисловості (167), адміністративний (153), сільськогосподарський (89)²⁰. Природно, що в індустріальному Донбасі найбільше звернень надходило до того відділу, профіль якого домінував у народному господарстві області. У масштабах усієї країни, як указує Є.Зубкова, у 1945 р. канцелярією приймальної Верховної Ради СРСР було зареєстровано 208,2 тис. листів, тоді, як у 1951 р. – 240,7 тис. Тематично передували трудові питання, клопотання військовослужбовців, прохання про скасування адміністративного заслання, матеріально-побутові питання²¹. Щороку близько 3–4 тис. осіб добивались особистого прийому в голови Президії Верховної Ради СРСР М.Шверника²². Порівняно небагато листів торкалися «колгоспного питання». Очевидно, селяни віддавали перевагу зверненням до Ради у справах колгоспів, куди у 1947 р. надійшло понад 40 тис. листів і 126 тис. листів за 1947–1952 рр.²³

Як указує російський дослідник І.Волков, «уявлення про те, що село перших повоєнних років було skute страхом і мовчало, сильно перебільшене. Село скаржилося, нерідко добиваючись виконання своїх вимог»²⁴. Справедливості шукали не лише селяни. Підтвердження викладених у листах та анонімках фактів у результаті перевірки зустрічаємо не часто, проте воно мало місце. Так, результативним виявилось звернення до секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова з приводу низького наукового рівня і привласнення авторства чужої брошури міністром охорони здоров'я УРСР І.Кононенко, якого у березні 1947 р. було звільнено з роботи²⁵. Підтвердився анонімний лист зі звинуваченням першого секретаря Знаменського райкому КП(б)У Кіровоградської області Г.Чернишова у спекуляції житлом²⁶. За результатами розгляду анонімного листа у 1949 р. було знято з роботи голову виконкому Житомирської міської ради депутатів трудящих Лавренова, обвинуваченого у спекуляціях та розкраданні коштів²⁷. Були виявлені факти інтимних стосунків зі своїми студентками директора Нікопольського вчительського інституту П.Гаркуші-Омельченка²⁸. Після перевірки скарги позбувся посади завідувач Полтавського обласного відділу культпросвітустанов Н.Никифоров, якому інкримінувалося «адміністрування», грубощі у поводженні з підлеглими, пияцтво на роботі²⁹. Подібні приклади можна наводити далі, проте встановити показник ефективності скарг і звернень неможливо.

Зрештою, навіть газета «Радянська Україна» у рубриках «Слідами неопублікованих листів» та «Листи наших читачів» повідомляла про вади у роботі тих чи інших керівників, очищення влади від недостойних осіб. Головний бухгалтер Чернігівського облсільбудтресту викривав безгосподарність і непрозору фінансову політику свого керівництва, за бездіяльність критикували начальника Республіканського управління транспортного освоєння малих річок, Дніпропетровській раді профспілок закидалися формалізм, критично оцінювалася робота директора Харківського моторемонтного заводу та начальників відділів Харківського тракторного заводу³⁰.

Безумовно, необхідно враховувати складнощі при використанні кількості скарг як індикатора оцінки влади. Ми свідомі того, що у даному випадку наявна як пряма, так і обернена пропорційність співвідношення кількості звернень та оцінки діяльності влади. Тобто, велика кількість скарг може бути свідченням віри населення у здатність влади дієво реагувати на звернення або ж указувати на значний розмах протиправної поведінки чиновництва чи його бездіяльності. І навпаки – відсутність скарг не означає задовільного стану справ у провінції, можливо, населення просто не довіряло владі. Судячи з наявної статистики, домінували скарги матеріально-побутового характеру, прохання допомогти у працевлаштуванні, що підкреслює важке становище у цій сфері. З іншого боку, наприкінці 1940-х рр. почалася нова хвиля репресій, хоч і менша за розмахом порівняно із

довоєнними. Крім того, населення пам'ятало про терор 1930-х рр., що також стримувало від бажання скаржитися на представників влади.

Проаналізувавши практику роботи з листами і зверненнями громадян у приймальні Президії Верховної Ради СРСР, російська дослідниця Є.Зубкова зазначає, що ця робота була спрямована на створення ілюзії у громадян про велику увагу органів влади до голосу «маленької людини»³¹. «Сигнали з місць» у центральні органи були важливим інструментом сакралізації центральної влади.

Закономірною була оцінка місця чиновників у виробництві та житті громадян, яку навесні 1947 р. дав інженер «Сталінвуглепроекту» Л.Бобров: «Якщо місто Сталіно представити однією сім'єю, то у ньому на одного працівника, що виробляє матеріальні цінності, припадає 10 нероб – працівників обліконкому, обкому партії, комсомольських організацій і профспілкових комітетів та ін., усі вони не виробляють нічого, а їдять у 5 разів більше тих людей, які добувають вугілля і хліб. І таке становище по всій країні»³². Подібні негативні оцінки не були чимось винятковим у тогочасному повсякденні. Вони були поширеними і відображали процес корозії влади, що пронизував окремі ланки керівництва на місцях.

Важкі повоєнні роки позначалися високим рівнем злочинності, хабарництва, падінням загального рівня культури та моралі. Ці тенденції не оминули і членів компартії та партійну номенклатуру, хоч як влада не намагалася підтримувати імідж самовідданості партійців. У секретній інформації, в якій узагальнювалися дані про виключення з партії по СРСР, зазначалося, що з усіх виключених 42,2% позбулися партквитка за службові порушення (підкуп, хабарництво, крадіжки, моральний розклад), причому це здебільшого керівні працівники³³.

Окреме місце у кадровій політиці та сприйнятті населенням діяльності влади посідав західноукраїнський регіон. Короткочасне знайомство з радянським режимом напередодні німецько-радянської війни обумовило низьку підтримку «нової старої влади» у другій половині 1940-х рр. Об'єктивні труднощі полягали в гострій нестачі лояльних, водночас ділових місцевих кадрів. Низьким був рівень членства у партії місцевих уродженців, а, отже, їх представництво в органах влади. Так, на серпень 1949 р. із загальної кількості 8364 посад номенклатури обкомів КП(б)У у західних областях України з місцевого населення працювало лише 1224 особи (або 14,6%). В об'єднанні «Укрнафта» (Дрогобич) серед керівного складу не було жодного місцевого працівника. За 1948 р. і три місяці 1949 р. Коршівський райком КП(б)У Станіславської та Новоград-Волинський райком Дрогобицької областей прийняли в партію лише по 2 особи³⁴. Із 294 працівників номенклатури Сталінського райкому КП(б)У міста Чернівці у 1953 р. місцевих було лише 13 осіб, в апараті райкому місцеві кадри були відсутні взагалі, а в апараті райвиконкому і райкому комсомолу – лише по 1 особі³⁵. Новоприбулі зі сходу України та СРСР працівники, загалом необізнані з місцевими умовами та не володіючи мовою, спричиняли саботаж і неприйняття їхніх дій, а, отже, і негативну оцінку влади.

Для багатьох місцевих жителів була очевидно відчуженість від місцевих проблем надісланих сюди партійних і державних чиновників. Контраст був особливо помітним для самих новоприбулих на захід республіки, хто не втратив відчуття критичності. Як писав у квітні 1948 р. секретареві ЦК ВКП(б) А.Жданову анонім, що сховався за підписом «Старий комуніст», західноукраїнське населення сприймало радянську владу як чужу через відсутність місцевих уродженців у депутатському корпусі Верховних Рад СРСР і УРСР, у місцевому радянському апараті, засилля євреїв у торговельних організаціях. Поодиноким явищем була праця уродженців Західної України і в партійних органах, переважно на посадах інструкторів. Звертав увагу анонімний дописувач на кадрову політику у вищих навчальних закладах, насаджуваному тут хабарництві, непотизмі тощо. Лист під-

сумовувався словами: «Недивно робітники кажуть, що наші керівники мало відрізняються від буржуїв»³⁶.

Не могло покращити імідж радянської влади на новоприєднаних українських землях насадження колгоспної системи, що проводилося насильницькими методами. Образ радянської влади як брутальної, антинародної підтверджували масові депортації родин членів ОУН і УПА. Влада асоціювалась із силою, що не рахується з настроями населення для вирішення державних завдань. На території Лівобережної та Наддніпрянської України політична й економічна соціалізація «аполітичного» населення здійснювалася за допомогою указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Окрім колгоспників, які не виробили мінімуму трудовнів, указ прямо стосувався селян – не членів колгоспів, які вели «паразитичний спосіб життя». Результатом його застосування за майже 10 місяців стало виселення з 16 областей України (на західноукраїнські землі дія указу не поширювалася – *В.К.*) 8713 осіб, у тому числі з Кам'янець-Подільської – 2203, Одеської – 939, Вінницької – 818 осіб. Із ними виїхало понад 3 тис. членів сімей³⁷. Це підвищило «трудова активність» частини селян, принісши дивіденди владі в оцінці «слухняних» колгоспників.

Суперечливі оцінки діяльності влади були у фінансово-економічній сфері. Перші повоєнні роки позначилися спробами держави навести лад у монетарній сфері. Пріоритет державних інтересів над цінністю людського життя призвів до зняття у вересні 1946 р. з пайкового постачання трохи менше 3 млн селян, у містах і робітничих селищах – 742 тис. осіб. У грудні 1947 р. було скасоване карткове постачання, а також проведено грошову реформу. Остання мала конфіскаційний характер і проводилася в основному за рахунок простих громадян. Чутки про реформу не залишали сумнівів – вона відбуватиметься в інтересах держави, а не мільйонів трударів. Це призводило до підвищеного купівельного ажіотажу, скуповування населенням найрізноманітніших товарів у магазинах, багато з яких до того не мали попиту. Окрім реформи, влада викачувала кошти з населення за допомогою щорічних позик у кількості рублів на сім'ю, які мали примусовий характер.

Єдиним заходом влади у фінансовій сфері, який викликав схвалення, було щорічне зниження цін наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Акція, розрекламована як «чистий збиток для державного бюджету і чистий виграш для населення», принесла владі стійкі пропагандистські дивіденди, що до сьогодні яскраво згадуються очевидцями подій.

Складне становище в республіці дещо підсолонжувалося пропагандою, повідомленнями у засобах масової інформації про становище у капіталістичних країнах. Якщо у СРСР відбувався процес «неухильного піднесення культурного і матеріального рівня трудящих», то «у країнах капіталу – дальше зубожіння мас, дальший занепад культури, дальший ріст мільйонних армій безробітних», «ширився страйковий рух», відбувалися урядові кризи.

Населення не могло повністю довіряти владі. Рафінована пропаганда і засоби масової інформації надто у світлих барвах подавали тогочасне життя і перспективи відбудови, що різко контрастувало з діями місцевих очільників і доволі повільним поліпшенням матеріально-побутового становища мільйонів осіб. Коли після відомої фултонської промови У.Черчилля у побуті знову залунало слово «війна», під впливом суспільних настроїв та непоінформованості іноді траплялися випадки паніки, коли громадяни масово скуповували товари першої необхідності. Населення не могло допустити повторення «раптового» нападу на свою Батьківщину, тож із максимальною підозрою сприймало навіть найменші натяки на ймовірність війни. Особливо напруженою виявилась друга половина 1947 р. Чутки про початок бойових дій між радянською армією та США, Великобрита-

нією й Туреччиною мусувалися у Полтавській, Одеській, Кіровоградській, Миколаївській, Кам'янець-Подільській та інших областях УРСР³⁸. Навіть заповнення Й.Сталіна («ворога буде розбито») не змогли повністю заспокоїти громадян, які не довіряли владі, розуміючи, що за екстремальної ситуації вона навряд чи дбатиме про їх інтереси.

Складними залишалися матеріально-побутові умови життя селян. До кінця 1940-х рр. тисячі осіб проживали у землянках, у незадовільних умовах працювали робітники. Як слушно зазначає українська дослідниця О.Янковська, «практичними діями органи влади і місцевого самоуправління не просто не сприяли нормалізації цих (матеріально-побутових – *В.К.*) умов, але щораз користалися селом, як найостаннішим ресурсом для підтримки державного організму, фактично силуючи селянство залишатися суспільним аутсайдером. Таке ставлення до найжиттєвіших проблем селян породжувало в них безнадію, песимізм і зневіру у покращення життя»³⁹.

Економічна політика держави, спрямована на зміцнення військово-промислового потенціалу СРСР, здійснювалася коштом населення і перш за все селян. Форсовані темпи «відбудови» сільського господарства спричинили голод 1946–1947 рр. Не вдаючись до аналізу всіх подробиць цієї трагедії, звернімо увагу на два моменти. По-перше, під час голоду в Київській, Кіровоградській та інших областях траплялися випадки вбивств сільських активістів, голів колгоспів, чиновників, які уособлювали державну владу, були виконавцями політики викачування хліба з українського села. По-друге, доведені до відчаю громадяни іноді висловлювалися за нову війну, яка б покінчила з цією «антинародною владою». «До яких пір ми будемо страждати, трохи зібрали хліба і то держава забирає, – обурювався у вересні 1947 р. колгоспник Новоодеського району Миколаївської області Колбасов. – При німцях і то ми хліб їли, а тепер голодуємо, хоча б скоріше війна, тоді буде краще»⁴⁰. Колгоспник Березнегуватського району Миколаївської області І.Цимбалістий у жовтні 1947 р. прямо висловлювався за зміну влади: «Я б навіть хотів війни тому, що немає порядку ніякого»⁴¹. Незбалансована економічна політика компартійно-радянського керівництва спричиняла невдоволення населення і критичну оцінку радянської системи загалом. Радикальні висловлювання про нову війну зустрічаємо не часто, але вони свідчили про великі розбіжності між очікуваннями населення і діями влади.

На цих та інших прикладах можна констатувати певне невдоволення діяльністю радянської влади, проте до відкритих проявів публічної опозиції та внутрішньополітичного протистояння справа не дійшла. Аналізуючи шанси потенційних опозиціонерів на успіх, російська дослідниця Є.Зубкова визначає перші повоєнні роки як «не найсприятливіший час для втілення ідей, так чи інакше спрямованих проти існуючої влади». Вона пояснює це вітчизняним, визвольним характером війни, що призвів до єдності влади і суспільства; психологічним перенапруженням і прагненням миру будь-якою ціною; відсутністю проміжної ланки між настроями і діями проти режиму⁴².

Початок «відлиги» пробудив надії на зміни суспільно-політичного життя. Критикуючи сталінські порядки та його оточення, громадяни торкалися і діяльності українського радянського керівництва, викриваючи стиль життя номенклатури. «Дозвіл» критикувати «культ особи» подекуди призводив до критики не лише Й.Сталіна, але й республіканської верхівки. Зокрема, на закритих партійних зборах Київського педагогічного інституту іноземних мов член партбюро Щербина заявив: «Культ особи розповсюдився на всіх керівних працівників, у тому числі і секретарів райкомів, міськкомів та обкомів. Вони відгороджені від народу охороною в декілька чоловік. Одержують не тільки заробітну плату, а і «платню» в конверті, кількістю в багато разів більшу, ніж зарплата, але за яку членських внесків і податків не платять. Вони одержують продукти по заготі-

вельним цінам. Користуються особливими майстернями. Безкоштовно відвідують театри не лише самі, але і їх дружини, які, як правило, не працюють і мають хатніх робітниць. Усі вони мають дачі, оточені забороненою зоною, на охорону яких витрачаються великі кошти. У товариша Кириченка (у 1953–1957 рр. О.Кириченко був першим секретарем ЦК КПУ – В.К.) охорона більша, ніж була у царя. Діти цих привілейованих людей не мають ні у чому відмовлення і цілком ясно, у них виховується барське ставлення до оточуючих»⁴³. Звернімо увагу, що спосіб життя і рівень забезпечення партійного керівництва критикував член партбюро одного з київських вищих навчальних закладів, що дає багато інформації для роздумів.

Перш за все, треба відзначити, що член партбюро Щербина навряд чи був повною мірою обізнаний зі справжнім станом матеріального забезпечення вищого партійного керівництва, проте демонстрував певні знання про побутове життя партноменклатури. Тобто інформація про привілеї, пільги та першорядне обслуговування цієї категорії осіб була поширеною у вузьких партійних колах та суспільстві, проте не кожен мав сміливість оприлюднити її на партійних зібраннях. По-друге, вияв обурення рядових членів партії, очевидно, мав під собою реальні підстави, оскільки партійне керівництво вело публічний «нескромний» спосіб життя. Після війни тривало відмежування представників влади від основної маси населення, номенклатура дедалі більше перетворювалася на окремий соціальний прошарок.

Таким чином, оцінка населенням УРСР республіканської влади мала подвійний характер. З одного боку, переможне закінчення війни та піднесення авторитету компартійно-радянського керівництва, гучні заяви про щасливе «життя-казку» та породжені ними надії. На користь позитивного іміджу партії і державної влади були «демократичні вибори», скасування карткової системи, щорічні зниження цін та приваблива риторика, якою супроводжувалися ці події.

Належний ідеологічний супровід мали і «непопулярні» заходи повоєнної влади, як-от вилучення запасів хліба і голод 1946–1947 рр., грошова реформа, примусова економічна соціалізація тисяч мешканців. Питання міжнародно-політичного характеру у ході розгортання «холодної війни» обумовили відновлення довоєнних консервативних тенденцій, що призвели до посилення цензури, втручання влади у суспільне й особисте життя громадян. Останні кроки були значно ближчими до повсякденного життя мільйонів громадян, їх негативний ефект відчувався прямо, а не опосередковано.

Авторитет Й.Сталіна та інших лідерів СРСР, що зріс, автоматично робив їх безгрішними, покладав відповідальність і негатив за скрутне становище на місцях на низові ланки влади. Міф про непоінформованість вищого керівництва щодо реального стану на місцях свідчить про сприйняття влади на двох рівнях – вищому (Й.Сталін, кремлівське і вище українське керівництво) та нижчому (влада районного, сільського, вибірково обласного масштабу). Перша була напівсвященою, тоді, як на другу покладалася відповідальність за повільну відбудову. Даний міф був вигідний Кремлю, оскільки заохочував «сигнали» з місць у «центр», перетворюючи місцевих відповідальних посадовців на першопричину негараздів.

Центральна влада більше переймалася становищем країни у повоєнному світі. Невдоволення населення неналежною увагою партії та уряду до сфери споживання і повсякденного життя громадян рано чи пізно мало виплеснутись назовні. Таким громовідводом згодом і став Й.Сталін, «культ особи» якого з подачі М.Хрущова був оголошений причиною багатьох труднощів СРСР у минулому, що дозволило зберегти імідж компартійно-державного керівництва.

⁴³ *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. – Москва, 2000. – С.5.

- ² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 23. – Спр.1424. – Арк.3.
- ³ Радянська Україна. – 1947. – 12 лютого.
- ⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр.1424. – Арк.1.
- ⁵ Там само. – Арк.2.
- ⁶ Там само. – Оп.70. – Спр.1048. – Арк.23.
- ⁷ Там само. – Арк.312.
- ⁸ Там само. – Оп.41. – Спр.45. – Арк.37.
- ⁹ Советская жизнь. 1945–1953 / Сост. Е.Ю.Зубкова, Л.П.Кошелева, Г.А.Кузнецова, Л.А.Роговая. – Москва, 2003. – С.154.
- ¹⁰ Там же. – С.27.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.41. – Арк.30.
- ¹² «Вырабатываем хлеб и сидим без хлеба». Письма колхозников И.В.Сталину // Источник. – 1997. – №1. – С.151.
- ¹³ Див. зб. док. і мат.: Голод в Україні 1946–1947: Док. і мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – 375 с.; *Сергійчук В.І.* Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і мат. – К., 1998. – 944 с.; Советская жизнь. 1945–1953. – Москва, 2003. – 720 с. та ін.
- ¹⁴ *Довженко О.* Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941–1955). – К., 2001. – С.409.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5073. – Арк.24.
- ¹⁶ Голод в Україні 1946–1947: Док. і мат. – С.112.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2836. – Арк.96.
- ¹⁸ Там само. – Оп.41. – Спр.11. – Арк.22.
- ¹⁹ Там само. – Оп.96. – Спр.136. – Арк.20–21.
- ²⁰ Там само. – Оп.24. – Спр.1842. – Арк.58–61.
- ²¹ *Зубкова Е.Ю.* Указ. соч. – С.154.
- ²² Там же. – С.156.
- ²³ *Волков И.М.* Деревня в 1945–1953 гг. в новейших исследованиях историков (конец 1980-х – 1990-е гг.) // Отечественная история. – 2000. – №6. – С.120.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.29. – Арк.27–32.
- ²⁶ Там само. – Спр.63. – Арк.3.
- ²⁷ Там само. – Арк.46.
- ²⁸ Там само. – Арк.86.
- ²⁹ Там само. – Спр.76. – Арк.3.
- ³⁰ Радянська Україна. – 1947. – 26 липня, 29 серпня; 1951. – 5 січня; Соціалістична Харківщина. – 1953. – 3 квітня, 19 квітня та ін.
- ³¹ *Зубкова Е.Ю.* Указ. соч. – С.160.
- ³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4978. – Арк.2.
- ³³ *Романовский М.В.* Лики сталинизма. – Москва, 1995. – С.18–19.
- ³⁴ *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Л., 2003. – С.499–502.
- ³⁵ *Бажан О.Г.* Радянська західних областей України в другій половині 1940-х – початку 1950-х рр.: наслідки у національно-культурній сфері // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. на пошану професора П.П.Гудзенка. – Вип.12. – К., 2007. – С.349.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.44. – Арк.91–95.
- ³⁷ Там само. – Оп.23. – Спр.5716. – Арк.2; *Даниленко В.* Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.9. – К., 2005. – С.6; Україна: хроніка ХХ ст.: Довідкове видання: Роки 1946–1960. – Ч.1: 1946–1952. – К., 2005. – С.109.
- ³⁸ Советская жизнь. 1945–1953. – С.40; ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.23. – Спр.4577. – Арк.10, 52, 64, 71, 82.
- ³⁹ *Янковська О.* Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.11. – К., 2007. – С.397.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4557. – Арк.41.
- ⁴¹ Там само. – Арк.71.
- ⁴² *Зубкова Е.Ю.* Указ. соч. – С.31–32.

⁴³ *Бажан О.Г.* XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки: Матеріали круглого столу. – К., 2006. – С.114.

The article is devoted to the estimation of soviet Ukraine post-war government by population. There were positive and negative attitude to the state policy. Though economic position was difficult the political mark of soviet government was high.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Г.В.Папакін *

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ В АРХЕОГРАФІЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ (РОЗДУМИ АРХІВОЗНАВЦЯ)

У статті розглядаються сучасні суспільні виклики у царині використання історичних джерел в археографічних публікаціях, наголошується на необхідності з метою відповіді на них розробити нові правила публікації історичних пам'яток, містяться пропозиції стосовно змісту і характеру згаданого офіційного документа, який повинен пройти затвердження президією НАНУ і бути рекомендованим усім академічним установам.

Публікація історичних джерел здавна є невід'ємною частиною історичного наукового процесу, адже саме за рахунок таких публікацій створюється його могутнє підґрунтя. Спираючись на оприлюднені джерела, історична наука розвивається, претендуючи на розкриття всебічної об'єктивної картини минулого. Тому легко пояснити потяг значного числа науковців до публікації окремих історичних та історіографічних пам'яток, тематичних збірників документів. Серед видавців і упорядників документальних збірок можна назвати, крім спеціалізованого Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, який, зі зрозумілих причин, дає основну частку археографічної продукції в Україні, такі академічні установи: Інститут історії України, Інститут політології та етносоціальних досліджень ім. І.Ф.Кураса, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського; Інститут української мови, Інститут європейських досліджень, Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника та ін.¹ Таким чином, без перебільшення можна стверджувати, що підготовкою публікацій історичних пам'яток займаються практично всі академічні інститути гуманітарного профілю: історичного, політологічного, юридичного, літературознавчого, мовознавчого тощо. У кожного з них свій підхід до історичних джерел, свої критерії відбору їх до друку і передавання тексту. Іноді вони не збігаються: адже те, що надзвичайно важливо для дослідника мови, є дру-

* Папакін Георгій Володимирович – д-р іст. наук, начальник архівного відділу Українського інституту національної пам'яті, провід. наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.